

Репатріанти Київщини в 1945–1954 рр.: політико-виховна робота, розселення та працевлаштування

У статті розглядається малодосліджене питання організації та проведення радянськими політорганами політико-виховної роботи серед репатріантів Київщини, а також проблеми розселення та працевлаштування, що виникали під час повернення їх на батьківщину.

Ключові слова: репатріація, репатріанти, остарбайтери.

В статье рассматривается малоисследованный вопрос организации и проведения советскими полторганами политико-воспитательной работы среди репатриантов Киевской области, а также проблемы расселения и трудоустройства, которые возникали во время возвращения их на родину.

Ключевые слова: репатриация, репатрианты, остарбайтеры.

The little explored question of political and educational work organization and conduct among Kyiv region repatriates by Soviet authorities is considered, as well as resettlement and employment problems that arose during their return home.

Key words: repatriation, returnees, Ostarbaiter.

Питання репатріації (повернення) на батьківщину радянських громадян, які у роки Другої світової війни з різних причин опинилися за межами території СРСР, на сьогоднішній день є малодослідженим. Ця тематика радянськими істориками з ідеологічних міркувань майже не розглядалася.

Наприкінці 1980-х рр. найбільш активно на пострадянському просторі проблематику остарбайтерів та дотичну до репатріації тему вивчали російські історики В.Земсков та П.Полян, які ввели в обіг значний статистичний матеріал із розсекречених архівних фондів СРСР. Вагомий вплив на подальші студії в Україні справила праця П.Поляна "Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация" [9].

В Україні на початку 90-х рр. інтерес істориків до вивчення питання репатріації виникав досить повільно. Тому на сьогоднішній день кількість досліджень, що стосуються політики репатріації, є досить нечисленною. Також науковцям належало зробити внесок у формування об'єктивного історичного погляду на цю проблему.

На особливу увагу заслуговують праці київської дослідниці Т.В.Пастушенко [7; 8]. Зокрема, у своїй монографії "Остарбайтеры з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)" на базі архівних документів, спогадів очевидців, вітчизняної та зарубіжної літератури вона висвітлює долю мільйонів українських остарбайтерів, які стали жертвами політики уряду нацистської Німеччини, а в процесі репатріації зазнали утисків з боку радянської влади.

Окреме місце в історіографії теми займають історичні джерелознавчі дослідження, автори яких досліджують архівні документи, а також аналізують спогади очевидців. Серед них статті Р.О.Борщевського [3], П.М.Гетьманчука [4], М.П.Куницького [6], Л.В.Стрільчук [10].

Питання репатріації є досить широким. Автор статті ставить за мету дослідити питання проведення політико-виховної роботи серед репатрійованих радянських громадян, а також проблеми їх розселення та працевлаштування.

Проведення політики репатріації було необхідним для Радянського Союзу, оскільки зруйнована війною країна потребувала повернення назад своїх громадян. Із цією метою було створено і налагоджено роботу цілої мережі репатріаційних органів, які б займалися безпосередньою реалізацією проведення репатріації, зокрема, серед них ми можемо назвати такі: перевірконо-фільтраційні табори (ПФТ), збірно-пересильні пункти (ЗПП), прийомно-передавальні пункти (ППП), прийомно-розподільчі пункти (ПРП) тощо.

Окрім тимчасового розташування репатріантів, забезпечення їх відповідними супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчуванням, медико-санітарної профілактики, до обов'язків репатріаційних органів також входило слідкування за настроями громадян, які повернулися з-за кордону. На інспекторів, штатних і позаштатних агітаторів покладалося проведення політико-масової роботи серед репатріантів, особливо в пересильних таборах. Значний обсяг звітів займає перелік кількості проведених мітингів, бесід, зборів, читання статей і доповідей на поточні теми, де роз'яснювалися "завдання й обов'язки кожного репатріанта стосовно їх участі в будівництві зруйнованої нашої країни" тощо. "Укрвидав" у 1945 р. спеціально для репатріантів випустив брошури загальним тиражем 200 000 екземплярів. У республіканських і загальносоюзних газетах та журналах також публікувалися матеріали з репатріації. Для розповсюдження газет та іншої агітаційної літератури в таборах, містах і селах України серед новоприбулих репатріантів із республіканського бюджету виділялися спеціальні кошти [8, с. 165–166].

Підтвердження цієї інформації можна знайти, звернувшись до архівних джерел Центрального державного архіву громадських об'єднань України [1, арк. 8–10].

Серед репатрійованих радянських громадян за вересень і першу половину жовтня 1945 року проведена організаційна робота.

На збірно-пересильні пункти від 6 областей України додатково відряджені 50 чоловік агітаторів-організаторів для проведення заходів політичного характеру серед репатрійованих радянських громадян.

Як свідчать архівні документи, у вересні 1945 року Укрвидавом було видано українською мовою спеціально для репатрійованих наступні брошури загальним тиражем у 200 тис. екземплярів, а саме: М.І.Калінін – "Могутність радянської держави", Горбатов – "Нездолані", М.Шолохов – "Вони бились за Вітчизну", І.Оліфер – "Піклування радянської держави про жінок-матерів і дітей", А.Вишинський – "Ленін – великий організатор радянської держави", Бухало – "Освіта на радянській Україні", С.Кузнєцов – "Формула мужності" [1, арк. 8].

Республіканські газети значно покращили висвітлення матеріалів про життя радянських громадян у німецькій неволі, про їхню самовіддану працю та активну участь у громадській роботі після повернення на Батьківщину. За вересень місяць "Правда України" помістила 10 статей і кореспонденцій на ці теми, "Радянська Україна" – 8 статей і кореспонденцій і 2 передові статті. Суттєво зросла інформативність роботи з репатрійованими обласних і районних газет.

Комітетом радіофікації і радіомовлення проведено певну роботу з висвітлення матеріалів про репатрійованих радянських громадян. За вересень і першу половину жовтня 1945 р. передано по радіо 48 статей і кореспонденцій, організовано ряд виступів репатрійованих по радіо. Тематика останніх була аналогічною тій, що була представлена у газетах, що було обумовлено політичним контекстом здійснення репатріаційної політики.

На збірно-пересильні і обласні розподільчі пункти спеціально для репатрійованих радянських громадян у вересні місяці виділено газет: "Правда" – 4000 екз., "Известия" – 1000 екз., "Радянська Україна" – 9423 екз., "Правда Украины" – 4657 екз., "Молодь України" – 3000 екз., "Сталинское племя" – 3000 екз., "Колгоспник України" – 1000 екз.; журналів: "Пропагандист и агитатор" – 30 екз., "Перець" – 50 екз., "Блокнот агитатора" – 120 екз. [1, арк. 9].

Спеціально для індивідуальної підписки репатрійованим радянським громадянам на вересень і наступні місяці 1945 р. із загальних фондів газет виділено: "Правди" – 9500 екз., "Известий" – 8300 екз., "Комсомольской правды" – 3200 екз., "Труда" – 4000 екз. [1, арк. 10].

Крім того, обкоми КП(б)У також спеціально для індивідуальної підписки репатрійованим радянським громадянам у вересні місяці виділили велику кількість обласних міських і районних газет. У Житомирській, Вінницькій і Тернопільській областях, наприклад, індивідуальною підпискою на районні газети були охоплені майже всі громадяни, які повернулись із німецької неволі.

Для культурного обслуговування репатрійованих радянських громадян на збірно-пересильних пунктах артистами Київського, Львівського і Чернігівського театрів у вересні цього ж року дано 64 великих концерти. Міськими і районними клубами організовано 35 вечорів самодіяльності, а також прочитано доповідей і лекцій – 1314, проведено бесід – 2014.

3–4 жовтня 1945 р. при СНК УРСР спільно з управлінням пропаганди і агітації ЦК КП(б)У проведено нараду з питань політико-масової роботи серед репатрійованих, їх працевлаштування, підготовки до зими приміщень на приймально-розподільчих і обласних пунктах. У нараді взяли участь представники Львівського та Одеського військових округів, уповноважені ЦК КП(б)У і СНК УРСР, начальники пунктів, завідувачі відділів репатріації облвиконкомів, начальники Львівської і Ковельської залізниць, представники Комітету у справах мистецтв, політпросвітустанов та інших організацій [1, арк. 10].

Обкоми і райкоми партії за минулий час провели велику політико-виховну роботу серед репатрійованих радянських громадян у місцях постійного їх проживання.

Райком партії намітив план проведення політичної роботи серед репатрійованих, у якому передбачено велику кількість індивідуальних та групових бесід.

Аматори на пунктах і у місцях постійного проживання проводили бесіди політичного спрямування на наступні теми: Звернення тов. Сталіна до народу від 9 травня і від 2-го вересня 1945 року; доповідь тов. Хрущова на засіданні, присвяченому звільненню України від німецько-фашистських загарбників; угода з Чехословаччиною про приєднання Закарпатської України до Української Радянської республіки рішення Берлінської конференції керівників 3-х держав; Піклування радянського керівництва про репатрійованих радянських громадян.

Виходячи з обліку особливостей роботи серед репатрійованих, а також їх запитів, лектори і доповідачі обкомів, міськкомів та райкомів провели у вересні і в першій половині жовтня місяця доповіді, лекції та бесіди з наступної тематики:

1. Історичне значення книги товариша Сталіна "Про велику Вітчизняну війну Радянського Союзу".
2. Джерела сили і могутності радянської держави.
3. Джерела і сила радянського народу, які забезпечували перемогу над ворогом.
4. Як працював радянський народ у дні Вітчизняної війни.
5. Відновлення народного господарства України після вигнання німецьких загарбників.
6. Нові закони та постанови радянського уряду, прийняті під час війни.
7. Злодійства німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій ними радянській землі.

8. Радянське законодавство про ставлення до соціалістичної власності.

9. Роль колгоспів у період Вітчизняної війни.

Лекцій, доповідей та бесід на ці теми проведено понад 12 тисяч [1, арк. 11–20].

Після перевірки та фільтрації репатріантів досить часто відправляли за місцем довоєнного проживання, але були випадки коли розселення репатріантів набувало примусово-добровільних форм. Цю ситуацію віддзеркалює наступна телеграма, відправлена завідувачем у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М.Зозуленком у прикордонні прийомно-розподільчі пункти: "... На Черкащину відправте людей, які хочуть жити і працювати у сільській місцевості..." Усі, хто зголошувався їхати на запропоновані місця поселень, як правило, уникали довгої перевірки та, відповідно, тривалого перебування у перевірконо-фільтраційних таборах [6, с. 297–298].

Особливістю діяльності репатріаційних органів столичної Київської області стало розселення та працевлаштування жителів Києва, яким відмовили у проживанні в місті. Згідно з постановою РНК СРСР №30–12с від 6 січня 1945 р. "Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав" киян направляли до Миронівського ПРП і розселяли за межами 50-кілометрової зони навколо Києва на території столичної області. Треба зазначити, що Київ був віднесений до режимних місцевостей ще в 1940 р., а після визволення та у повоєнні роки обмеження на проживання в столиці України ще більше посилювалися й стосувалися майже всіх громадян, "які прибувають у Київ неорганізованим шляхом: без перевезення, вербування або запрошення на роботу закладами, організаціями та підприємствами, за винятком інвалідів війни, які раніше проживали в Києві, та родин військовослужбовців, які проживали у Києві на момент призову військовослужбовця до лав Червоної Армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м.Києві житловою площею". Для репатріантів – мешканців столиці України ця заборона стала справжньою катастрофою. Ось як описує помічник відділу репатріації при РНК УРСР В.Співак реакцію киян, потяг з якими після прибуття на станцію Київ-Товарний у березні 1945 р. несподівано для його пасажирів направили до Миронівського ПРП: "Серед репатріантів Київської області 17 осіб із самого Києва, які хворобливо зреагували на заборону їм особисто залишитися в Києві. Окремі репатріанти задавали мені питання: "За що нас виселяють? Чому нас вважають за штрафників? Що з нами в Миронівці будуть робити? Коли нам дозволять повернутися до Києва?" Переважну більшість репатріантів із цього ешелону становили люди похилого віку та жінки з дітьми до року. "Матері цих дітей мені говорили, що вони їхали разом із чоловіками додому, але їх чоловіків на перевірконому пункті забрали "до війська", а їх направили на попереднє місце проживання" [8, с. 162–163]. Щоб уникнути примусового виселення, деякі репатріанти тікали у дорозі й самостійно пробіралися до столиці. Але життя таких "нелегалів" у рідному місті також могло перетворитися на пекло. Без паспорта й прописки такої особі практично неможливо було отримати роботу, продуктові картки, а отже – й засоби до існування. У Києві щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто перевірялися мешканці житлових будинків, гуртожитків, робітники підприємств, за результатами яких виявлених порушників притягували до адміністративної та кримінальної відповідальності. Дослідниця-історик Т.Вронська наводить результати перевірок паспортного режиму в Києві за 1946 р., які надійшли до відділу адмінорганів ЦК КП(б)У. Так, у травні 1946 р. з міста виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні відповідно – 595 та 16 осіб, а в листопаді 1946 р. вибулих із міста Києва нараховувалося вже 4 085 осіб. Серед цих людей, можемо з упевненістю припустити, більшість становили репатріанти. Але навіть тим репатріантам, яким дозволили повернутися до Києва (на початок 1947 р. їх було 16 174), досить складно було остаточно узаконити своє становище. За даними міського паспортного столу, на 1 січня 1947 р. у Києві було прописано 15 320 репатріантів, яким видали лише тимчасові посвідчення. "Згідно з перевіркою, здійсненою відділом [у справах репатріації] видно, що переважна більшість репатріантів ще не отримали паспортів й понад рік живуть за тимчасовими посвідченнями" [8, с. 163–164].

Одним із головних завдань репатріаційних органів було працевлаштування репатрійованих, визначення ступеня їх участі у виробничому житті країни. Інформація про це надавалася нарівні зі статистичними даними про повернення жителів Київської області з-за кордону. За відомостями, які наводить дослідник П.Полян, із загального числа всіх репатріантів (цивільних і військовополонених, що поверталися в СРСР) на початок 1946 р. було працевлаштовано 57,5%. Відділ у справах репатріації при РМ УРСР на початок 1947 р. подає дані про 83% працевлаштованих репатріантів (включно з дітьми та людьми похилого віку), які повернулися в Україну. За інформацією по Київській області показник працевлаштованих репатріантів на цей саме час становив 95%, з яких понад 80% працевлаштовано у сільське господарство, 15% – працювали в промисловості й менше 4% – у сфері управління та обслуговування. По Києву на початок 1947 р. відсоток працевлаштованих репатріантів, яким дозволили жити в місті, становив 84%, з них працювали на промислових підприємствах – 54%, у різних організаціях та установах – 46%. Частині репатріантів (328 осіб) вдалося отримати "направлення на продовження навчання" у вищих навчальних закладах. По УРСР майже 5 000 колишніх репатріантів відновили навчання у вищих навчальних закладах і технікумах, і 4345 осіб на початок 1947 р. знову вступили до ВНЗ [8, с. 164–165].

Якщо говорити про реальні обставини справи, слід сказати, що репатріанти розглядалися керівництвом Радянського Союзу в першу чергу як вкрай необхідні державі робочі руки, тому для 40%

колишніх остарбайтерів та військовополонених повернення до СРСР зовсім не означало повернення у свій рідний дім. Переважно під час фільтраційної перевірки здорових чоловіків одразу ж мобілізували до армії, а багатьох жінок використовували без будь-якої оплати на демонтажі й вивезенні з Німеччини обладнання й матеріалів, що відправлялися за репарацією до Радянського Союзу. Використання праці репатріантів відбувалося на всьому шляху їх слідування додому – у господарствах військових частин, на території пересильних таборів і пунктів, шляхом примусової мобілізації на відбудову вітчизняних підприємств. Тому нерідко такі дії радянської держави, зумовлені потребою у робочих руках для відбудови зруйнованої війною економіки, репатріанти розцінювали як покарання за їх працю в Німеччині.

Одним зі свідчень безправності репатріантів було, як не дивно, їх обов'язкове працевлаштування. На практиці дуже часто допомога держави у пошукові роботи була більше схожа на працевикористання, яке для багатьох молодих людей розпочиналося ще у фільтраційних таборах на території Німеччини. За даними, які наводять дослідники В.Земсков та П.Полян, станом на 1 березня 1946 р. після перевірки у фільтраційних таборах і пунктах 14,5% репатріантів зарахували до трудових батальйонів НКО, ще понад 2% перебували на службі в ЗПП або працювали в господарствах радянських військових частин та установах за кордоном. Дуже рідко працевлаштування мало звичний для нас вигляд відвідування відділу кадрів зі взаємним розпитуванням, нерідко репатрійований не мав жодного впливу на місце, характер і навіть умови своєї праці, особливо коли потрапляв до контингенту трудових батальйонів НКО, загальна кількість бійців яких становила понад 600 000. Офіційно сюди зараховували чоловіків призовного віку із числа цивільних репатріантів та військовополонених. Їхня праця у складі трудових батальйонів прирівнювалася до служби в армії, а їх відправка за місцем проживання залежала від майбутньої демобілізації з армії військовослужбовців строкової служби відповідного віку. Трудові батальйони були офіційно розформовані влітку 1946 р., але людей із цих частин не відпустили, а "перевели у постійні кадри промисловості", що на практиці означало прикріплення до місця роботи. За самостійне залишення місця праці їм загрожувало ув'язнення в таборах ГУЛАГу терміном від 5 до 8 років (у травні 1948 р. ця міра покарання була знижена – від 2 до 4 місяців). Навіть після досягнення демобілізаційного віку "трудбатальйонники" все одно не отримали права повернутися додому на відміну від їх ровесників – військовослужбовців Радянської армії. Репатріантів цієї категорії в різні способи змушували залишатися на постійне проживання за місцем праці, перевозити сюди свої родини, підписувати довготривалі трудові договори тощо. І, власне, рішення про звільнення цих репатріантів уряд СРСР так і не ухвалив. За свідченням очевидців, які працювали у складі трудових батальйонів, тільки на початку 1950-х рр. їм вдалося легально повернутися додому. Про життя "трудбатальйонників" можна довідатися із акта обстеження умов праці, культурно-побутових та житлових умов робітників-репатріантів будівельного тресту МДБ, складеного у грудні 1946 р. інспектором відділу у справах репатріації Київської міськради: "Гуртожиток, де розташовані робітники, не обладнано ліжками та іншим необхідним інвентарем, відсутня постільна білизна, робітники сплять на дерев'яних двоярусних нарах, підстилаючи свій, переважно брудний одяг, який щодня носять". Майже всі репатріанти цього тресту працювали не за спеціальністю, переважно як чорнороби, хворі не отримували належної медичної допомоги. У столиці впродовж 1946 р. співробітниками відділу репатріації випадково виявлено три такі робочі команди. Загальна кількість утримуваних на ремзаводі №1 у двох будтрестах МДБ та МВС сягала 800 осіб. Усі репатріанти не мали прописки, отже, були схожими на безправних кріпаків. Фактично вони потрапили в ситуацію, яка мало чим відрізнялася від аналогічної, тільки двома роками раніше у нацистській Німеччині [8, с. 174–175].

Репатріанти непризовного віку (чоловіки й жінки) також розглядалися партійними та радянськими господарськими функціонерами як безправна робоча сила. Досить типовими є випадки, коли чоловіків (особливо будівельних професій) на декілька місяців і більше затримували й вони безкоштовно працювали в розподільчих пунктах і таборах. Значна їх частина, не доїхавши додому, прямо на пересильних пунктах була мобілізована на різні будівництва в СРСР.

На початку серпня 1945 р. керівництво Білоцерківського цегельного заводу звернулося до Київського облвиконкому із клопотанням: "Видати наряд на 150 осіб на розподільчий пункт Київської області на станції Миронівка (із числа контингенту, що повертається з Німеччини)". Можна припустити, що формулювання "дати наряд" означало просто відрахувати серед репатріантів необхідну кількість осіб і відправити працювати незалежно від того, бажає цього людина чи ні. Умови для проживання такого контингенту робітників були вкрай незадовільними. Інспекторський склад відділу у справах репатріації при Київському облвиконкомі в жовтні 1945 р. повідомляв наступне, що в місті Біла Церква "на зводі ім. 1-го Травня репатріанти отримують гарячу їжу один раз на добу, сніданків і вечері немає. Гуртожиток, у якому проживають репатріанти, не обладнаний, постільної білизни немає, у гуртожитку брудно, світла недостатньо. Робітники-репатріанти близько двох місяців не отримують зарплату" [8, с. 176].

Проблеми із працевлаштуванням виникали у репатріантів і після прибуття за місцем проживання. Найпоширенішими можна назвати відмову в прийомі на роботу, праця не за фахом (винятком становили хіба що вчителі, лікарі, агрономи, облік працевлаштування яких вівся окремо). Ось кілька яскравих типових і задокументованих прикладів. Так, "репатріантові Тарану, за спеціальністю інженеру-

паровознику, тривалий час відмовляли в працевлаштуванні в депо ст.Знам'янка. Тільки після втручання органів репатріації його прийняли на роботу". Інший випадок стався в Корсунь-Шевченківському районі Київської області. Директор Селищанського цукрового заводу звільнив громадянку Г.А.Фіалко тільки тому, що вона була репатріанткою. Нерідко працевлаштування репатріантів місцеві керівники підприємств розуміли як спосіб покарання останніх. У Ленінському районі Полтавської області на лісорозробки було мобілізовано 1000 робітників, виключно репатріантів. Секретар Михайлівського райкому КП(б)У з кадрів Кам'янець-Подільської області дав розпорядження керівникам районних організацій звільнити всіх репатріантів, які працювали в районних організаціях, і направити їх на фізичну роботу [8, с. 176–177].

Так було на практиці, хоча теоретично у галузі трудового законодавства для репатріантів ніяких утисків не передбачалося. Згідно з виданими інструкціями і постановами, підприємства й міністерства зобов'язані були надати репатріантам роботу за спеціальністю. У жовтні 1946 р. Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян розповсюдило для широкого ознайомлення лист про права й пільги для репатріантів, наданих урядом СРСР, у перших рядках якого наголошувалося: "Усі репатріанти, направлені до місця постійного проживання або для роботи в промисловості, у складі трудових батальйонів є повноправними радянськими громадянами й на них розповсюджується радянське трудове законодавство, вони користуються всіма правами й пільгами, як і робітники підприємств і будівництв" [8, с. 177–178]. На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі пільги, що й на демобілізованих із Радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю та виділення матеріальної допомоги для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у тому числі й ті, котрі отримали інвалідність у Німеччині, мали право на пенсію. Остарбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до трудового стажу зараховувався ще й період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки мали право на допомогу та пільги. Проте сам факт появи подібного листа із роз'ясненням прав репатріантів та багатьох інших постанов, ухвалених урядом СРСР у 1944–1948 рр., а також наведені приклади свідчать про те, що в реальному житті ці права репатріантів нічого не значили і постійно порушувалися.

У ході дослідження цієї проблеми специфіка репатріації на Київщині була виявлена автором насамперед у тому, що обов'язковою умовою на шляху слідування на батьківщину радянських громадян було проведення політико-виховної роботи шляхом залучення до цього засобів масової інформації, а також проведення лекцій.

Особливістю репатріаційної політики є те, що репатріантам було заборонено проживати у столиці, тобто у Києві, незалежно від того, де вони мешкали до їх вивезення в Німеччину.

Питання працевлаштування репатрійованих громадян теж не було вирішено, адже, незважаючи на те, що теоретично у галузі трудового законодавства для репатріантів ніяких утисків не передбачалося, фактично ж вони розглядалися як "безправна" робоча сила.

Аналіз політики репатріації переконує автора у тому, що права репатріантів дуже часто порушувалися з боку представників влади і юридично вони абсолютно не були захищеними.

Література

1. Довідки, спецповідомлення про прийом та облаштування радянських громадян, які повертаються на батьківщину із німецького полону, та їх настроїв (15 січня 1945 р. – 9 листопада 1945 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, од. зб. 1478, 29 арк., арк. 8–10.
2. Інформації, довідки, переписка з питань працевлаштування репатрійованих і проведення масової політичної роботи серед репатрійованих (5 квітня 1945 р. – 29 грудня 1945 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, од. зб. 1480, 272 арк., арк. 228–233.
3. Борщевський Р. О. Українські остарбайтери: повернення історичної правди [Електронний ресурс] / Р. О. Борщевський. – Кривий Ріг, 2007. – 4 с. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/>. – Назва з екрану.
4. Гетьманчук М. П. Сторінки історії про примусову репатріацію радянських громадян після Другої світової війни [Електронний ресурс] / М. П. Гетьманчук. – Луцьк, 2009. – 5 с. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/>. – Назва з екрану.
5. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944–1951 годы / В. Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26–41.
6. Куницький М. П. Особливості перебігу репатріаційних процесів радянських громадян після Другої світової війни (український вектор) [Електронний ресурс] / М. П. Куницький // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007. – 11 с. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/>. – Назва з екрану.
7. Пастушенко Т. В. Доля українських остарбайтерок у Німеччині та після повернення до СРСР [Електронний ресурс] / Т. В. Пастушенко. – 12 с. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/>. – Назва з екрану.
8. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) : монографія / Т. В. Пастушенко. – К., 2009. – 283 с.

9. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация / П. М. Полян. – М., 1996. – 442 с.

10. Стрільчук Л. В. Еміграція України в роки Другої світової війни та після її закінчення: політичний, національний та релігійний аспекти [Електронний ресурс] / Л. В. Стрільчук. – Луцьк, 2007. – 6 с. – Режим доступу:

<http://www.nbu.gov.ua/>. – Назва з екрану.

11. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.) / А. С. Чайковский. – К., 2005. – 972 с.